

ӘОЖ 93/94

1930-ЖЫЛДАРДАҒЫ КСРО-ДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН КЕЗЕҢДЕРІ

Ашу Байбол

ashubaibol@gmail.com

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, тарих факультеті, 2 курс магистранты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекші – т.ғ.д., профессор А.С. Мусағалиева

КСРО-дағы жаппай саяси қуғын-сүргін-бұл азаматтардың, таптардың, таптардың, халықтардың белгілі бір (мақсатты) топтарына қарсы ұзақ уақыт бойы саяси режим жасаған және жүзеге асырған мемлекеттік жазалау шараларының жүйесі. 1930 жылдары жаппай саяси қуғын-сүргін күрделі нысандарда кең көлемде қолданылды және тоталитарлық құқықтың қалыптасуына тікелей әсер етті. Айта кету керек, большевиктік режим жазалау әрекеттерін бұрын да ("қызыл террор", оппозициялық партиялардың жойылуы) және одан кейінгі жылдары (сенімсіз және "жазаланатын" халықтар мен "дұрыс емес" діни сенімдердің өкілдерін депортациялау, соғыстан кейінгі "қастандықты" әшкерелеу, космополитизмге қарсы күрес және т. б.) қолданған.

1930 жылдардағы саяси қуғын-сүргінді бірнеше кезеңге бөлуге болады:

1. Ауқатты шаруалар кулактадеды депортациялау. 1930-1931 жылдары кулактарды жер аудару барысында арнайы елді мекенге 1 млн 803 мың шаруа келіп түсті [1, 55 б.]. Шаруаларға қарсы күрестің апогейі 1932 жылдың тамызында КСРО ХКК мен ХКК-ның Төтенше қаулыларын қабылдау болды, олар ең алдымен ауыл тұрғындарын нан ұрлағаны және алыпсатарлық (соның ішінде астық) үшін аяусыз жазалады. По этим постановлениям вводилась ответственность вплоть до смертной казни [2, 32 б.].

2. 1930 жылдардың ортасындағы халықтарды күшпен жер аудару. КСРО-да депортациялар әлеуметтік ("кулактар"), этникалық ("сенімсіз" және "жазаланған" халықтар), діни ("күдікті" конфессиялардың өкілдері) және саяси белгілері бойынша ұйымдастырылды.

Халықтарды жер аудару Украинаның шекарада орналасқан аймақтарынан поляктарды күштеп көшірумен басталды. Ең үлкен жаппай күшпен қоныс аудартулардың бірі 1937 жылдың қыркүйек айының соңында кеңестік Қиыр Шығыс аумағынан 171 781 кәрісті (36442 отбасы) жер болды [1, 65 б.]. Корейлер БКП (б) ОК Саяси Бюросының 1937 жылғы 21 тамыздағы және 23 қыркүйектегі "корейлер туралы" қаулылары негізінде жер аударылды. Қиыр Шығыс өлкесінің корейлер қоныс аударатын аудандары, депортацияның мерзімі, ауқымы мен тәртібі анықталды. Күштеп көшіру «Қиыр Шығыс аймағына жапон тыңшылығының енуінің жолын кесу» ұранымен өтті [3, 27 б.].

Финдер, поляктар, күрдтер, кәрістер, немістер, гректер және т. б. соғыс қарсаңында және оның алғашқы жылдарында халықтардың күштеп қоныс аударуы алдын алу сипатында болды. 1943 жылдан бастап басқыншылық кезеңінде олардың өкілдері жасаған қылмыстар үшін жазаға ең алдымен халықтар (қарашай, қалмақтар, шешендер, ингуштар, балқарлар, қырым татарлары және т. б.) жер аударылуға жіберілді.

Осылайша, 1930-жылдары және соғыс кезінде жер аударылған халықтар үлкен қиындықты бастан кешірді

3. 1937-1938 жылдардағы «Үлкен террор». Алғаш рет "үлкен террор" терминін ғылыми айналымға 1968 жылы ағылшын зерттеушісі Р. Конквест енгізген [4, 71 б.]. Бүгінгі таңда "үлкен террордың" хронологиялық шеңберінің әртүрлі түсіндірмелері бар (1934-1938, 1936-1938 және т. б.). Біз 1937-1938 жж. елде ССРО ішкі істер халық комиссарының 1937 жылғы 30 шілдедегі №0047 бұрынғы кулактарды, қылмыскерлерді және Кеңеске қарсы басқа да элементтерді қуғын-сүргінге ұшырату жөніндегі операциясы туралы жедел бұйрығы жүзеге асырылған оқиғаларды "үлкен террор" деп түсінеміз [2, 99 б.]. Ол «Кеңес өкіметіне қарсы элементтердің» репрессиясының тәртібін, мерзімдерін, ауқымын анықтады, республикалық, аймақтық және облыстық «үштіктің» жеке құрамын бекітті. 1937-1938 жылдары КСРО-да жаппай қуғын-сүргін жүргізуді реттейтін 70-тен астам құжат қабылданды. Бұл әртүрлі қаулылар, бұйрықтар, директивалар, циркулярлар, хаттар, шифротелеграммалар, почтотелеграммалар, БКП (Б) ОК Саяси Бюросының, КСРО НКВД-сының, КСРО прокуратурасының арнайы хабарламалары, олардың көбі құпия сипатта болды [2, 31 б.].

№00447 бұйрыққа сәйкес жазалау шаралары бойынша барлық қуғын-сүргінге ұшырағандар екі санатқа бөлінді. Біріншісіне барлық дұшпандық «Кеңеске қарсы элементтер» кірді. Олар «дереу қамауға алынып, олардың істері «үштікте» қаралып, ату жазасына кесілді». Екінші санатқа "барлық басқа, аз белсенді, бірақ әлі де дұшпандық элементтер» кірді. Олар «8 жылдан 10 жылға дейінгі мерзімге лагерьлерге қамауға алынды, ал олардың ішіндегі ең зияндысы мен әлеуметтік қауіптілігі «үштік» анықтамасы бойынша сол мерзімге түрмеге қамалды». «Антикеңестік элементтердің» «дұшпандық» және әлеуметтік «қауіптілік» дәрежесін НКВД органдары анықтады. «Үштік» шешімінің бағасы өте жоғары болды. Қуғын-сүргінге ұшыраған "контингенттердің" ұзақ тізімі анықталды. Большевиктік режим тағы бір рет өзінің бұрынғы саяси қарсыластарын ("Кеңеске қарсы партиялардың мүшелері", "Ақтар") және қылмыскерлерді ("бандиттер", "қарақшылар", "рецидивистік ұрылар" және т. б.) бір тақтаға қойғанына назар аудартады. Антикеңестік элементтер деп аталатын бандиттерге теңестіре отырып, коммунистік жүйе соңғыларын заңнан тыс қойды.

Бұрынғы кулактарды, қылмыскерлерді және басқа "Кеңеске қарсы" элементтерді репрессиялау операциясы 1937 жылы тамызда басталып, төрт айлық мерзім аяқталуы керек еді" [5, 56 б.]. №00447 бұйрықта әрбір республика, өлке және облыс бойынша бірінші және екінші санаттар бойынша қуғын-сүргінге ұшырағандардың нақты саны анықталды. Республикалық НКВД Халық комиссариаты мен облыстық және облыстық басқармалар бастықтарының оларды өз бетінше асыруға құқығы жоқ еді. Сандарды азайтып, "қуғын - сүргінге ұшырағандардың бірінші санаты бойынша-екінші санатқа және керісінше" деп аударуға рұқсат етілді. Жағдай бекітілген сандарды көбейтуді талап еткен жағдайда, НКВД-ның Республикалық Халық Комиссарлары мен НКВД-ның облыстық және аймақтық басқармаларының бастықтары КСРО Ішкі Істер Халық комиссарына "тиісті уәждеделген өтініштер" беруге міндетті болды. Айта кету керек, республикалар НКВД-ның наркомдары

мен НКВД-ның аймақтар мен облыстардың басқарма бастықтары қуғын-сүргінге ұшыраған адамдарға қатысты жоспарлы тапсырмаларды (лимиттерді) ұлғайту туралы өздерінің "дәлелді өтініш жасау" құқығын белсенді пайдаланған, ал сандарды азайту құқығын пайдаланған жоқ.

КСРО ОАК 1934 жылғы 1 желтоқсандағы және 1937 жылғы 14 қыркүйектегі Қаулыларымен қабылданған істерді сырттай, жеделдетілген тәртіппен қараған, тергеудегілерді тізімдермен айыптаған «үштіктің» іс жүзінде шектелмеген өкілеттіктері, сондай-ақ террористік ұйымдар, террористік актілер, зиянкестер мен диверсиялар туралы істерді тергеу мен қараудың оңайлатылған тәртібі жаппай озбырлық пен заңсыздыққа алып келді. 1937 жылдың ортасынан бастап Ішкі істер органдарында "халық жауларын" жаппай әшкерелеу бойынша бейресми "әлеуметтік жарыс" басталды. Мұның бәрі ең қуатты идеологиялық және үгіт-насихат науқандары аясында өтті. Көптеген тыңшыларды, диверсанттарды, жау барлауына көмектесушілерді анықтау зиялы қауым, жұмысшылар мен колхозшылардың жиналыстарында қолдау тапты.

Нәтижесінде, қысқа уақыт ішінде елде көптеген жазықсыз азаматтар тұтқындалып, сотталып, атылды. 1937-1938 жылдары КСРО-да 3 миллион 141 мың 444 адам қамауға алынды, оның ішінде 1 миллион 575 мың 259 - ы саяси қылмыстар үшін және 1 миллион 566 мың 185 - і қылмыстық айыпталған. Осы жылдары саяси себептер бойынша 1 млн 344 мың 923 адам сотталды, оның ішінде 681 692 адам немесе 50,7 пайызы ату жазасына кесілді [3,25 б.]. Мемлекет күн сайын өзінің кінәсіз мыңдаған азаматын өлтірді. Сонымен қатар, еңбекпен түзеу лагерлерінде, еңбекпен түзеу колонияларында және түрмелерде осы жылдары әртүрлі себептерден 160 084 тұтқын қайтыс болды [5, 65 б.].

Егер осы жылдары "саяси" жойылғандардың көпшілігі еңбекке қабілетті жастағы ер адамдар болғанын ескерсек, олардың көпшілігі белгілі бір әлеуметтік мәртебеге, кәсіби тәжірибеге, білімге ие болса, екінші дүниежүзілік соғыс басталғанға дейін бірнеше ай бұрын ел мен армияның тағдыры үшін "үлкен террордың" апатты салдарын елестету қиын емес.

Қазақ мәдениеті мен ұлттық болмысына 1937 және 1938 жылдардағы жаппай саяси репрессияның тигізген зардабы өте ауыр болды. Бұл жылдары қазақ интеллигенциясына қарсы бұрын-соңды болмаған көлемде қызыл большевиктік шабуыл жасалды. Тарихи зерттеулерге қарағанда, осы жылдары (1937–1938) қызыл қырғында ең көп қаза тапқандар мемлекеттік және қоғам қайраткерлері болды. Ал осы азаматтардан соң, біздіңше, ең көп саяси репрессияға ұшыратылғандар — ұлттық ой еңбегінің интеллигенция өкілдері, ал олардың ішінен ең алдымен, ақын-жазушылар болды.

Репрессияның барлық кезеңінің бірқатар ортақ нүктесі бар. Оларды жүзеге асырудың бастапқы кезеңінде қоғамдық санаға қарқынды саяси-идеологиялық дайындық жүргізілді. Бұл жалғасатын жаппай қуғын-сүргінді негіздеу үшін қажет еді. Өйткені белгілі адамдар, көбінесе ел, өңір, аудан тұрғындары арасында үлкен беделге ие адамдар жүйенің «қысымына» ұшырай бастады. Қуғын-сүргін механизмі, ереже бойынша, өз көзқарасын, жеке басын қорғай алатын көрнекті, бастамашыл, өзіндік позициясы бар адамдарды қамтыды. Яғни репрессияға ілндіру үшін мінез-құлқы мен ойлау үлгісі жүйе «сызып берген» шеңберден шықса, қоғамда тартымды болса, жеткілікті еді. Билікке «қарсы шыққан» тұлғалар неғұрлым танымал болса, оларға соғұрлым ойға қонымсыз айып тағылатын. Репрессияның салдарынан, көптеген қазақ зиялыларының өмірі қыршыннан қиылды, ал келешек ұрпақ бұл тарихтың кезеңін ұмытпау керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР.1930-1960.М., 2005. С.281
2. Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927-1932 гг. М.,1989, С.478
3. История Сталинского ГУЛАГа Т.1, с.650
4. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. С.300
5. Земсков В.Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высылные (Статистико-географический аспект) // История СССР. 1991.№5. С.152